

становища в сільському господарстві втрати скоротилися до мінімуму, і реальна товарність не набагато перевищувала 40-відсоткову позначку¹⁶⁸.

Зіставлення 1933 і 1936 рр. свідчить про те, що держава обернула на свою користь всю економію, одержану в сільському господарстві завдяки подоланню втрат, і навіть взяла у селян додаткову частину врожаю. Не має особливого значення й те, що підвищилася питома вага закупівель, реалізовуваних за значно вищою ціною, ніж обов'язкові поставки. Закупівельні ціни теж не повертали колгоспам витрат виробництва.

6. Підсумки «навздогінної» модернізації

На початку 1933 р. Й. Сталін оголосив про дострокове виконання першої п'ятирічки — за 4 роки і 2 місяці (тобто, до кінця 1932 р.). 1933-й рік був останнім роком першої п'ятирічки, але став розглядатися як перший рік другої п'ятирічки.

В історичній літературі міцно трималася легенда про дострокове виконання першої п'ятирічки. Однак при зіставленні натуральних показників п'ятирічного плану з обсягами виробництва, досягнутими в 1932 р., виявляється, що виконати п'ятирічку не вдалося по багатьох позиціях. Зокрема, Донецький басейн мав збільшити видобуток з 27 до 80 млн тонн, а фактично гірники видали на-гора тільки 45 млн тонн вугілля. Виплавку чавуну в Україні слід було збільшити за п'ятирічку з 2,4 до 6,6 млн тонн, а було виплавлено 4,3 млн тонн¹⁶⁹. З окремих видів продукції, особливо легкої, харчової та хімічної промисловості, затвердженого першим п'ятирічним планом обсягу виробництва взагалі не досягли у довоєнний час.

Проте слід узяти до уваги, що невиконання поставлених завдань було запрограмовано самим підходом до планування. Цей підхід — ставити недосяжні цілі, добиваючись їх виконання під загрозою найжорстокіших кар, — Сталін широко практикував саме у першій п'ятирічці. Виступаючи на січневому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) з доповіддю «Підсумки першої п'ятирічки», він заявив: «Не можна не підганяти країну, яка відстала на сто років і якій загрожує через її відсталість смертельна небезпека. Тільки таким чином можна було дати країні можливість нашвидку переозброїтися на базі нової техніки і вийти, нарешті, на широкий шлях... Тому партія була змушена підхльостувати країну, щоб не прогаяти часу, використати до дна передишку і встигнути створити в СРСР основи індустріалізації, які становлять базу його могутності»¹⁷⁰.

Ключове слово у процитованому уривку з сталінської доповіді — «передишка». Кремлівські можновладці ставили радянське суспільство з певні часові рамки: між першою і другою смугами війн. Суспільство повинне було звикати до існування в режимі передишки.

Але в другій п'ятирічці (1933–1937 рр.) від штурмових методів будівництва економічного фундаменту під існуючий політичний режим довелося відмовлятися. Були заплановані досить помірні середньорічні темпи зростання промислової продукції — 13–14%, що ліквідувало гостроту народногосподарських диспропорцій. Припинення індустріальної гонитви дозволило приділити увагу освоєння нової техніки і підготовці кваліфікованих кадрів.

Порівнювати планові та звітні показники другої п'ятирічки за обсягом валової продукції, тобто в ціновому вимірі, практично неможливо. Загальний рівень цін за 1928–1938 рр. істотно підвищився. Хоча статистичні органи проводили обрахунки в незмінних цінах 1928 р., вартість нової продукції обчислювалася в цінах, що існували на момент її освоєння. Частка нових виробів у випуску валової продукції була настільки вагомою, що істотно змінювала звітні показники в бік збільшення.

Спотворювалася також питома вага окремих галузей у загальному обсязі промислової продукції. Наприклад, оновлення номенклатури та асортименту продукції було інтенсивним у машинобудуванні, але майже не відчувалося в добувних галузях, тож частка останніх у промисловому виробництві штучно знижувалася безвідносно до реальних зрушень на підприємствах. Однак статистичні органи не збиралися змінювати методику обрахунку, хоч така можливість існувала. «Незмінні» ціни 1928 р. були зручні, оскільки керівництво вимагало від статистиків «справну цифру» для оголошення чергових перемог на партійних з'їздах.

Середньорічний темп приросту промислової продукції в Україні становив у другій п'ятирічці 17,4%¹⁷¹. Цю «справну цифру» важко порівнювати із затвердженим планом. Порівняння планових і звітних показників у натуральному виразі показує, що друга п'ятирічка була більш успішною, ніж перша, хоча багато важливих планових позицій залишилися невиконаними у повному обсязі.

Безсумнівно, успіхи економічного розвитку в другій п'ятирічці були пов'язані передусім із взятим курсом на освоєння нової техніки. Власне, спроба обрати цей курс була зроблена, як уже вказувалося, ще в роки першої п'ятирічки, але тільки на рівні закликів і постанов. Як завжди, постановам передували організовані партійно-профспілковим апаратом заклики громадськості.

Одним з них був опублікований 2 квітня 1931 р. газетою «Комсомолец України» відкритий лист робітників харківського заводу «Світло шахтаря». В ньому пропонувалося встановити для кожного робітника певний мінімум технічних знань і зробити справу ліквідації технічної неписьменності загальнодержавним та громадським обов'язком. Як помітив В. Литвин, у цьому листі поняття «технічний мінімум» і «громадський обов'язок» поєдналися в одне нерозривне ціле¹⁷².

Услід за закликами робітничих колективів профспілки почали «розкручувати» ізотовський рух. 30 червня 1932 р. Рада Праці і Оборони прийняла постанову «Про обов'язкове навчання робітників, що обслуговують складні агрегати, установки або механізми». В ній вказувалося, що до роботи матимуть доступ тільки ті робітники, які здали обов'язковий технічний мінімум. Від 1 жовтня 1932 р. (тобто в «особливому кварталі», яким повинна була завершитися перша п'ятирічка) встановлювався технічний мінімум знань для робітників провідних спеціальностей машинобудівної, металургійної, вугільної та хімічної промисловості¹⁷³.

Передбачені постановою РПО «заборонні» заходи мали бути підкріплені заходами, які давали робітникам реальну можливість оволодіти новою технікою. Тому немало великих підприємств і новобудов були перетворені на виробничо-технічні комбінати. Вони склалися, як правило, з чотирьох ступенів: курсів по

підготовці робітників потрібних спеціальностей; гуртків для підвищення кваліфікації і перекваліфікації робітників; гуртків і курсів по підготовці бригадирів і майстрів з кваліфікованих робітників-ударників; технікумів і вищих технічних навчальних закладів для підготовки техніків та інженерів з висококваліфікованих робітників і адміністративно-технічного персоналу, які не мали спеціальної освіти. Зокрема, на Дніпробуді різними формами навчання охоплювалося 87% робітників. Тут почав працювати інженерно-технічний інститут як навчальний комбінат повного профілю — з вечірнім і денним відділеннями, робітничим факультетом і технікумом¹⁷⁴.

Комсомолу було доручено внести у важливу справу освоєння техніки ігрову складову. На Харківському тракторному заводі з'явилися гуртки «швидкої технічної допомоги», які займалися ліквідацією «вузьких місць» на виробництві. У робітничих клубах, на підприємствах або в будинках науки і техніки між окремими робітниками по професіях, бригадами і цехами розгорталися «технічні бої». Поширилися театралізовані «мітинги машин» і «технічні суди»¹⁷⁵.

З ініціативи редакції газети «Комсомольская правда» на Уралмашзаводі у березні 1933 р. був вперше проведений громадсько-технічний екзамен. 1934-й рік ЦК ВЛКСМ оголосив роком Всесоюзного походу за техніку. Подібні екзамени стали проводити сотні підприємств. Це підготувало ґрунт для перетворення екзамену у 1935 р. на державний, тобто обов'язковий. У важкій промисловості України кількість робітників, які склали технічний екзамен, зросла з 13,5 тис. в 1933 р. до 205 тис. в 1935 р. В усій великій промисловості республіки за станом на жовтень 1926 р. закінчили технічне навчання 46,3% робітників і навчалися — 25,5%¹⁷⁶. Отже, дві третини робітничого класу були охоплені технічним навчанням.

Виробниче змагання в другій п'ятирічці стало будуватися не тільки на моральних, але й на матеріальних стимулах до праці. Це стало можливим після ліквідації нормованого споживання і подвійних цін — низьких в системі карткового постачання і комерційних у вільній торгівлі. У січні 1935 р. було скасовано карткову систему і встановлено єдині ціни на хліб. Від жовтня 1935 р. вводилися єдині ціни на всі інші продовольчі товари, а з січня 1936 р. скасовувався відпуск по нормованих цінах всіх товарів широкого споживання.

Величина заробітної плати в командній економіці встановлювалася керівництвом країни. Навіть тоді, коли використовувалися форми заробітної плати, що залежали від виробітку, в кожній галузі народного господарства існувала своя «стеля»: робітник не міг одержати більше певного ліміту, скільки б він не виробив. Щоб простимулювати підвищення продуктивності праці, компартійно-радянське керівництво у 1935 р. тимчасово скасувало це «завоювання» директивної економіки, яке робітники презирливо охрестили «виводилівкою». Запроваджувалася норма ринкової економіки: скільки виробив, стільки й заробив. Відтепер на певний час заробітна плата не обмежувалася затвердженням у плані показником, а нараховувалася у встановленому відсотку до реального виробітку. Скасування карткової системи дозволяло «отоварити» зароблені гроші.

Новий виробничий почин організовувався партійно-профспілковим апаратом вже з урахуванням можливості матеріального стимулювання рекордних показників у праці. Взірець вимагалось знайти знову-таки серед шахтарів.

Рекорд був організований на кадіївській шахті «Центральна-Ірміно». У ніч на 31 серпня 1935 р. молодий робітник О. Стаханов застосував метод роботи, заснований на поділі виробничих операцій між вибійником і кріпильниками. Це дало йому можливість вирубати за зміну 102 тонни вугілля — в 14,5 раза більше за норму. Стаханову кріпили два робітники, які від часу до часу змінювалися. З урахуванням їх трудового вкладу в стахановський рекорд справжнє перевищення норми було п'ятиразовим. Оскільки рекордний виробіток мав бути максимальним, газети про кріпильників не згадали.

Результат Стаханова і нарахований за нього заробіток вразили шахтарів. Кілька з них на цій же шахті перекрили рекорд уже в найближчі дні, але Стаханов 8 вересня видобув 175 тонн вугілля за зміну, а ще через десять днів підняв планку рекорду до 227 тонн. Коли у змагання втрутився прославлений ударник шахти «Кочегарка» М. Ізотов, він встановив за допомогою 12 кріпильників абсолютний рекорд на відбійному молотку — 607 тонн вугілля — цілий залізничний ешелон.

У досягненні високої продуктивності праці стахановці користувалися різними методами залежно від специфіки галузі: вдосконаленням поділу праці (вугледобувна промисловість, машинобудування), поліпшенням організації робочих місць і раціоналізацією трудових рухів (легка промисловість, машинобудування), інтенсифікацією роботи машин і агрегатів (машинобудування, текстильна промисловість, залізничний транспорт), інтенсифікацією технологічних процесів (чорна металургія) тощо.

Рекорди стахановців стали підставою для істотного підвищення в 1936 р. норм виробітку й планових завдань. На підприємствах, які не мали достатніх резервів, це призвело до перенапруження виробничого процесу й неминучих зривів, що розглядалися як шкідництво або саботаж. А в 1937 р. в заробітній платі було відновлено граничну межу. Короткочасний флірт із ринковою економікою урвався. Ефективність стахановського руху стрімко пішла на спад, але кількість стахановців не зменшувалося, а зростала зусиллями партійних, профспілкових і комсомольських організацій. Поширилася практика приписок, на підприємствах з'явилася велика кількість липових рекордсменів, яких у народі прозвали «олівцевими стахановцями». Серед стахановців, які стали своєрідною робітничою аристократією, виявилось чимало авантюристів, які «ударною» працею спричинювали аварії й псували техніку. Рекордоманія призводила до порушення нормального ритму виробництва.

Сукупні результати промислового будівництва в роки перших п'ятирічок були все-таки вагомими. Незважаючи на прикордонне розташування, Україна збагатилася цілим рядом великих підприємств. Список підприємств, у розбудову або реконструкцію кожного з яких було вкладено від 1926 р. до початку 1936 р. 100 млн руб. і більше, виглядає так¹⁷⁷:

1. Харківський тракторний завод — 100;
2. Комунарський металургійний завод — 149;
3. Дніпропетровський трубопрокатний завод — 160;
4. Дніпроалюмінбуд — 169;
5. Ворошиловградський паровозобудівний завод — 216;
6. Дніпропетровський металургійний завод — 240;

7. Дніпробуд (перша черга) — 250;
8. Криворіжсталь — 252;
9. Краммашбуд — 291;
10. Азовсталь — 292;
11. Макіївський металургійний завод — 295;
12. Запоріжсталь — 369.

За винятком ХТЗ, найбільші новобудови розташовувалися в Донецько-Придніпровському регіоні. Це свідчить, що збереглася індустріальна спеціалізація, набута Україною ще в дореволюційну епоху. Якщо порівняти її з іншими регіонами за кількістю підприємств, на будівництво або реконструкцію яких було витрачено понад 100 млн руб., то виявиться, що з 12-ма підприємствами зайняла перше місце. На другому місці з 7-ма новобудовами знаходився Уральський регіон, 6 новобудов були розташовані в Центральній Росії, по дві — під Ленінградом, в Середній Азії і в Східному Сибіру¹⁷⁸.

Галузева структура великої промисловості України по валовій продукції в незмінних цінах виглядала так (у відсотках)¹⁷⁹.

Галузі великої промисловості	1927/28 р.	1937 р.
<u>Група А</u>		
Чорна металургія	15,1	12,2
машинобудування та металообробка	13,6	29,2
кам'яновугільна промисловість	9,6	4,9
хімія і коксохімія	2,9	7,0
електроенергетика	1,0	3,1
<u>Група Б</u>		
харчосмакова промисловість	38,5	21,8
шкіряна	2,2	0,9
швейна	2,1	3,1
взуттєва	1,2	1,5

Ці дані показують певну тенденцію, але не дають уявлення про справжню вагу окремих галузей. По-перше, незмінні ціни були по-різному «незмінними» в різних галузях, про що вже йшла мова. По-друге, галузі відрізнялися одна від одної за питомою вагою товарів широкого вжитку, які обкладалися високим податком з обороту. Тому в структурі промисловості збільшувалася питома вага галузей, які спеціалізувалися в основному на виробництві товарів широкого вжитку. У дзеркалі статистики промисловість більшою мірою спрямовувалася на задоволення потреб кінцевого споживача, ніж це було насправді.

Промисловість, як і вся командна економіка, задовольняла потреби суспільства лише в тих рамках, які встановлювалися компартійно-радянським керівництвом. Маніпулювання цінами («ціноутворення») позбавляло цей найважливіший в умовах ринкової економіки показник об'єктивної основи. Статистичні дані, засновані на цінах (передусім, показник валової продукції) мали обмежену інформаційну вагу навіть для тих, хто визначав економічну політику й ухвалював директивні рішення.

Проте й спотворені статистичні показники все-таки відбивають колосальні зрушення у промисловості, зумовлені курсом на здійснення форсованої індустріалізації. Питома вага великої промисловості в усьому промисловому вироб-

ництві збільшилася по валовій продукції з 68,7% у 1925/26 р. до 92,5% у 1938 р., а по чисельності робітників — відповідно з 43,2 до 83%¹⁸⁰.

Коли починалася радянська індустріалізація, майже третину промислової продукції в Україні давала дрібна промисловість, представлена кустарно-ремісничими закладами й окремими товаровиробниками — ремісниками та кустарями. За кількістю зайнятих осіб цей сектор переважав у промисловому виробництві. Навпаки, наприкінці 70-х рр. вирішальна перевага у виробництві промислової продукції належала фабрично-заводському сектору. Промислову продукцію тепер виробляв в основному робітничий клас, а не ремісники та кустарі. Стала фактом докорінна модернізація промисловості.

За рівнем розвитку галузей важкої промисловості Україна випередила ряд великих західноєвропейських країн. Вона посіла друге місце в Європі (після Німеччини) за виправкою чавуну, четверте місце в світі за видобутком вугілля. За виробництвом металу й машин Україна випередила Францію та Італію і наздоганяла Велику Британію.

Проте за блискучим фасадом соціалістичної індустріалізації приховувалися невітні економічні результати. Промисловість здебільшого розвивалася у великих містах і в Донецько-Придніпровському регіоні. Донбас був до революції «всеросійською кочегаркою», а в радянські часи перетворився на «всесоюзну кочегарку». Як і завжди, він постачав вугілля насамперед для промисловості Центральної Росії. Українська металургія також працювала, головню, на машинобудування російських промислових центрів.

Відірваність від кінцевого споживача зробила виробничі цикли всередині групи А самодостатніми. Рік у рік нарощувався видобуток вугілля, щоб виплавляти більше металу, який ішов на виробництво машин, використовуваних знову-таки у вуглевидобутку та металургії. Кінцевим споживачем усіх цих трудомістких та економічно шкідливих галузей був не ринок, який міг забезпечити природні стимули розвитку, а воєнно-промисловий комплекс, що розвивався в основному за межами республіки. Зумовлений високими темпами капітального будівництва, прогрес у промисловості майже не позначався на матеріальному добробуті населення.

¹ Ленін В.І. Повне збір. тв. — Т. 42. — С. 166.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 2. — К., 1979. — С. 251.

³ Сталін Й. Твори. — Т. 9. — С. 319, 323.

⁴ КПРС в резолюціях... — Т. 3. — К., 1979. — С. 447.

⁵ XV съезд ВКП(б). Стенографический отчет. — М., Л., 1928. — С. 874.

⁶ Кен О.Н. Мобилизационное планирование и политические решения. Конец 1920 — середина 1930-х гг. — СПб., 2002. — С. 22.

⁷ XV съезд ВКП(б). Стенографический отчет. — С. 47.

⁸ Там само. — С. 886.

⁹ Там само. — С. 839.

¹⁰ Там само. — С. 991.

¹¹ Там само. — С. 905.

¹² Сталин И. Сочинения. — Т. 11. — С. 247, 248.

-
- ¹³ Кен О.Н. Мобилизационное планирование и политические решения. — С. 63.
- ¹⁴ Симонов П.С. «Крепить оборону Страны Советов» («Военная тревога» 1927 года и ее последствия) // Отечественная история, 1996. — № 3. — С. 160.
- ¹⁵ Ленін В.І. Повне збір. тв. — Т. 44. — С. 159.
- ¹⁶ Сталін Й. Твори. — Т. 12. — С. 184, 187.
- ¹⁷ Кен О.Н., Рупасов А.Н. Политбюро ЦК ВКП(б) и отношения СССР с западными соседними государствами (конец 1920–1930-х гг.). СПб, 2000. — С. 514.
- ¹⁸ Невежин В.А. Сталинский выбор 1941 года: оборона или «лозунг наступательной войны?» // Отечественная история, 1996. — № 3. — С. 60.
- ¹⁹ Шестнадцатая конференция ВКП(б). 23–29 апреля 1929 г. Стенографический отчет. — М., 1962. — С. 256.
- ²⁰ Сталін Й. Твори. — Т. 12. — С. 122.
- ²¹ Там само. — Т. 10. — С. 297, 324.
- ²² Там само. — Т. 12. — С. 271.
- ²³ КПРС в резолюціях... — Т. 4. — С. 472.
- ²⁴ XVII конференция ВКП(б). 30 января — 4 февраля 1932 г. Стенографический отчет. — М., 1932. — С. 138.
- ²⁵ Кульчицкий С.В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. — К., 1975. — С. 142.
- ²⁶ Талалаев. Источники накопления в народном хозяйстве. — М., 1965. — С. 116.
- ²⁷ А.А.Барсов. Баланс стоимостных обменов между городом и деревней. — М., 1969. — С. 90–91; Альб. Вайнштейн. Народный доход России и СССР. — М., 1969. — С. 98.
- ²⁸ Кульчицкий С.В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. — С. 165.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Кульчицкий С.В. Роль государственного кредита в финансировании социалистической индустриализации (1926–1937 гг.) // Финансы и кредит. Республиканский межведомственный научный сборник. — Вып. 9. — К., 1969. — С. 93.
- ³¹ Штукін І., Ентеліс Д., Фаворський І. Досвід позикової роботи в УРСР. — К., 1940. — С. 5.
- ³² Кульчицкий С.В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. — С. 130.
- ³³ Комуніст (Харків), 1929, 18 липня.
- ³⁴ Год работы правительства. Материалы к отчету за 1928/29 год — первый год пятилетки. — М., 1930. — С. 159.
- ³⁵ Гудзенко П.П., Кульчицкий С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу. 1921–1937. На матеріалах Української РСР. — К., 1980. — С. 153.
- ³⁶ Там само. — С. 145.
- ³⁷ Там само. — С. 148.
- ³⁸ В ногу с молодыми богатырями. — Днепропетровск, 1935. — С. 93–94.
- ³⁹ Комуніст, 1929, 4 січня.
- ⁴⁰ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967 гг.). — Т. 2. — М., 1967. — С. 244.
- ⁴¹ Гудзенко П.П., Кульчицкий С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу... — С. 168.
- ⁴² Кульчицкий С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). — К., 1999. — С. 214.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ Ставропольская правда, 2010, 3 января.
- ⁴⁵ Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927–1932 гг. — М., 1989. — С. 21.
- ⁴⁶ Сталін Й. Твори. — Т. 12. — С. 88.

-
- ⁴⁷ Там само. — С. 88–89.
- ⁴⁸ Вісті ВУЦВК, 1929. — 14 липня.
- ⁴⁹ КПРС в резолюціях... — Т. 4. — К., 1980. — С. 41.
- ⁵⁰ Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927–1935. — М., 1987. — С. 196–197.
- ⁵¹ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. — Т. 2. — М., 2000. — С. 336–342.
- ⁵² Там само. — С. 63.
- ⁵³ Ивницкий Н.А. Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов). По материалам Политбюро ЦК ВКП(б) и ОГПУ// Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 43–44.
- ⁵⁴ Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927–1935. — С. 259.
- ⁵⁵ Судьбы российского крестьянства. — С. 269.
- ⁵⁶ Трагедия советской деревни. — Т. 2. — С. 833.
- ⁵⁷ Там само. — С. 305.
- ⁵⁸ Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации. 1927–1932 гг. — С. 390.
- ⁵⁹ Lynne Viola. Peasant rebels under Stalin. Collectivisation and the Culture of Peasant Resistance. — New York, Oxford, 1996. — p. 138–139.
- ⁶⁰ Terry Martin. The 1932–1933 Ukrainian Terror: New Documentation on Surveillance and the Thought Process of Stalin // Famine — Genocide in Ukraine. 1932–1933. Western archives, testimonies and new research. — Toronto, 2003. — P. 104.
- ⁶¹ Гриневич Л.В. Виявлення національної ідентичності українського селянства в роки колективізації // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки — С. 421–425.
- ⁶² Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 292–293.
- ⁶³ История Коммунистической партии Советского Союза. — Т. 1, кн. 2. — М., 1971. — С. 158.
- ⁶⁴ Davies R.W., Wheatcroft S. The Years of Hunger. Soviet Agriculture, 1931–1933. — Palgrave, 2004. — P. 490.
- ⁶⁵ Історія колективізації сільського господарства УРСР. — Т. 2. — К., 1965. — С. 554–555.
- ⁶⁶ Сталін Й. Твори. — Т. 12. — С. 283.
- ⁶⁷ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 4. — К., 1980. — С. 431.
- ⁶⁸ XVI съезд ВКП(б). Стенографический отчет. — М.–Л., 1930. — С. 37.
- ⁶⁹ Сталин И. Сочинения. — Т. 12. — С. 307.
- ⁷⁰ Трагедия советской деревни... — Т. 2. — С. 383–384.
- ⁷¹ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — С. 394–395.
- ⁷² Слинко І.І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України. — К., 1961. — С. 282.
- ⁷³ Бабко Ю., Бортничук М. Третя Всеукраїнська конференція КП(б)У. — К., 1968. — С. 81.
- ⁷⁴ Сталін Й. Твори. — Т. 12. — С. 273.
- ⁷⁵ Там само. — Т. 11. — С. 6.
- ⁷⁶ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — М., 2001. — С. 137–140.
- ⁷⁷ Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. — М., 1963. — С. 196.
- ⁷⁸ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник документів і матеріалів. — К., 1992. — С. 366.

-
- ⁷⁹ Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. — К., 2000. — С. 209.
- ⁸⁰ Там само. — С. 214.
- ⁸¹ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — М., 2001. — С. 188.
- ⁸² Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник документів і матеріалів. — С. 501–502.
- ⁸³ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — С. 240–241.
- ⁸⁴ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — М., 2001. — С. 453–454.
- ⁸⁵ Кульчицкий С.В. Ціна «великого перелому». — К., 1990. — С. 212.
- ⁸⁶ Там само. — С. 210.
- ⁸⁷ Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. — С. 187, 191, 224.
- ⁸⁸ Таугер М.Б. Урожай 1932 года и голод 1933 года // Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 313, 331.
- ⁸⁹ Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. — С. 166–167.
- ⁹⁰ Кульчицкий С.В. Ціна «великого перелому». — С. 313.
- ⁹¹ Кульчицкий Станіслав. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. — К., 2007. — С. 260.
- ⁹² Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 185.
- ⁹³ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. — К., 2007. — С. 193–263.
- ⁹⁴ Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. — С. 274.
- ⁹⁵ Там само.
- ⁹⁶ Кульчицкий С.В. Ціна «великого перелому». — С. 292.
- ⁹⁷ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 528–529.
- ⁹⁸ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. — К., 2007. — С. 404.
- ⁹⁹ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 279.
- ¹⁰⁰ Кульчицкий Станіслав. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. — С. 268.
- ¹⁰¹ Там само. — С. 469.
- ¹⁰² Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Документи і матеріали. — С. 402.
- ¹⁰³ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 251, 254, 257.
- ¹⁰⁴ Командири великого голоду. — С. 250.
- ¹⁰⁵ Там само. — С. 281–282.
- ¹⁰⁶ Там само. — С. 254.
- ¹⁰⁷ Там само. — С. 291–292.
- ¹⁰⁸ Кульчицкий Станіслав. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. — С. 292.
- ¹⁰⁹ Terri Martin. The Affirmative Action Empire. — Nations and Nationalism in the Soviet Union. 1923–1939. — Ithaca and London, 2001. — P. 300–301.
- ¹¹⁰ Командири великого голоду. — С. 272–273.
- ¹¹¹ Осколков Е. Голод 1932–1933 гг. в зерновых районах Северо-Кавказского края // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — К., 1995. — С. 120.
- ¹¹² Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 284, 286.
- ¹¹³ Кульчицкий С.В. Ціна «великого перелому». — С. 283–284.
- ¹¹⁴ Стенограммы заседаний Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б). 1923–1938 гг. В трех томах. Том 3. 1928–1938 гг. — М., 2007. — С. 589.
- ¹¹⁵ Там само. — С. 657, 658.
- ¹¹⁶ Шаповал Юрій, Золотарьов Вадим. Всеволод Балицкий: Особа, час, оточення. — К., 2002. — С. 188, 388.

- ¹¹⁷ Там само. — С. 189.
- ¹¹⁸ Nove Alec. An Economic History of the U.S.S.R. — Penguin Books, 1989. — P. 170.
- ¹¹⁹ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. — С. 475–476.
- ¹²⁰ Там само. — С. 495.
- ¹²¹ Командири великого голоду. — С. 315.
- ¹²² Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. — С. 299.
- ¹²³ Командири великого голоду. — С. 316.
- ¹²⁴ Кульчицкий Станіслав. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. — С. 299.
- ¹²⁵ Командири великого голоду. — С. 317.
- ¹²⁶ Там само. — С. 323–324.
- ¹²⁷ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 308.
- ¹²⁸ Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник документів і матеріалів. — К., 1992. — С. 415.
- ¹²⁹ Кульчицкий С.В. Ціна «великого перелому». — С. 258–259.
- ¹³⁰ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 635.
- ¹³¹ Там само. — С. 32.
- ¹³² Мерль Ш. Голод 1932–1933 годов — геноцид украинцев для осуществления политики русификации? // Отечественная история (Москва). — 1995, № 1. — С. 56.
- ¹³³ Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. — С. 699.
- ¹³⁴ Там само. — С. 663.
- ¹³⁵ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 473.
- ¹³⁶ Davies R.W., Wheatcroft Stephen. The Years of Hunger. Soviet Agriculture, 1931–1933. — Palgrave Macmillan, 2004. — P. 481–484.
- ¹³⁷ Кульчицкий С. В. Ціна «великого перелому». — С. 303–304.
- ¹³⁸ Розсекречена пам'ять. — С. 291.
- ¹³⁹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Т. 2. — К., 1994. — С. 297.
- ¹⁴⁰ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 746–747.
- ¹⁴¹ Сталин Й. Твори. — Т. 13. — С. 215, 227–228.
- ¹⁴² Данилов В.П., Зеленин И.Е. Организованный голод. К 70-летию общекрестьянской трагедии // Отечественная история. — 2004. — № 5. — С. 108.
- ¹⁴³ Правда. — 1933. — 19 лютого.
- ¹⁴⁴ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 390–394.
- ¹⁴⁵ Там само. — С. 403.
- ¹⁴⁶ Там само. — С. 443.
- ¹⁴⁷ Гриневич Л. Рефлексії Червоної армії на колективізацію і голод в Україні (1932–1933 рр.) // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнародна науково-теоретична конференція. — Київ, 28 листопада 1998 р. Матеріали. — К., 2000. — С. 204.
- ¹⁴⁸ Кульчицкий С.В. Ціна «великого перелому». — С. 378.
- ¹⁴⁹ Там само. — С. 369.
- ¹⁵⁰ Максудов С. Потери населения СССР. — Benson (Vermont), 1989. — С. 58.
- ¹⁵¹ Кульчицкий С.В. Ціна «великого перелому». — С. 370.
- ¹⁵² Там само. — С. 370.
- ¹⁵³ Там само. — С. 371.
- ¹⁵⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Том. 1. — С. 799–800.
- ¹⁵⁵ Кульчицкий С.В. Ціна «великого перелому». — С. 386.
- ¹⁵⁶ Зеленин И.Е. Политотделы МТС — продолжение политики «чрезвычайщины» (1933–1934 гг.) // Отечественная история. — 1992. — № 6. — С. 55.
- ¹⁵⁷ Ткач Н.І. За ленінським кооперативним планом. — К., 1970. — С. 122.

-
- ¹⁵⁸ Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. — К., 1993. — С. 298.
- ¹⁵⁹ КПУ в резолюціях... — Том. 1. С. 794.
- ¹⁶⁰ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — С. 392.
- ¹⁶¹ Там само. — С. 396.
- ¹⁶² История Украинской ССР. — Т. 7. — К., 1984. — С. 411.
- ¹⁶³ Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид. — С. 358.
- ¹⁶⁴ Вылцан М.А. Завершающий этап создания колхозного строя. 1935–1937. — М., 1978. — С. 28.
- ¹⁶⁵ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому», — С. 398.
- ¹⁶⁶ Калинин М.И. Выполняем заветы Ленина. — М., 1934. — С. 68.
- ¹⁶⁷ История Украинской ССР. — Т. 7. — С. 422.
- ¹⁶⁸ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — С. 407–408.
- ¹⁶⁹ Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні. — К., 1991. — С. 81.
- ¹⁷⁰ Сталін Й. Твори. — Т. 13. — С. 183.
- ¹⁷¹ Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). — С. 204.
- ¹⁷² Литвин В. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938). — К., 2003. — С. 240.
- ¹⁷³ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу. 1921–1937. — С. 161.
- ¹⁷⁴ Там само. — С. 162.
- ¹⁷⁵ Там само. — С. 163–164.
- ¹⁷⁶ Кульчицький С.В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації. — С. 89–90.
- ¹⁷⁷ Кульчицький С.В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926–1937). — К., 1979. — С. 226.
- ¹⁷⁸ Там само.
- ¹⁷⁹ Кульчицький С.В. Темпи і пропорції промислового виробництва // Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. — К., 1969. — С. 151.
- ¹⁸⁰ Там само. — С. 152.